

MÜQƏDDİMƏ

19-cu yüzilliyin 2-ci yarısında Avropada bir dinsizləşmə rüzgarı əsməyə başladı. Kainatın idarə olunmasını Allahın iradəsi ilə yox, təbiət və səbəblərlə əlaqələndirməyə başladılar. Ogüst Kontun pozitivizmi, Çarlz Darvinin təkamül nəzəriyyəsi, Klod Bernarın fiziolojist axımı, Lüdviq Bühnerin bioloji materializmi, 2-ci Məşrutiviyətlə birlikdə Osmanlı ziyalılarının maraq göstərdiyi mövzular arasına daxil oldu. Osmanlının bu dövründə materializmin, yəni Allahtanımazlığın öndə gələn adları Bəşir Fuad, Abdullah Cövdət, Baha Tofiq və Sübhi Ethəm kimi şəxslər olmuşdur. Azərbaycanda da bu axımın önündə Mirzə Fətəli Axundzadə gedirdi.

Avropadan gələn bu axımın xülasəsi bu idi: **“Ən uca və üstün dəyər elmdir. Təbiət və insan yalnız elmi metodlarla başa düşülə bilər. Din və ürf inkişaf etmək istəyən millətlər üçün bir ayaq bağıdır. Allahın qanunları ilə təbiətin qanunları arasındakı ziddiyyət əslində din ilə elm arasındakı ziddiyyətdən qaynaqlanır. Qərb bugünkü modern mədəniyyətin təməlini din və adətlərlə mübarizə apararaq atmışdır”**.

Belə bir zamanda yaşayan Bədiüzzaman əsərlərində tez-tez bu “Allahtanımaz” görüşə qarşı mübarizə aparmış, bu günləri o günlərdən baxıb görmüş, İslam dünyasının bir fəlakətə sürüklənməməsi üçün bu inkarçı axıma qarşı əlindən gəldiyi qədər mübarizə aparmışdır. Həmçinin “Təbiət Risaləsi” adlı bir əsər nəşr edərək (1934) “küfrün belini qırmışdır”.

Bu əsərdə müraciət etdiyi küfrün təmsilçisi tərksilah olmağa məcbur qalmış, hətta iman gətirərək bu nemətə görə “Əlhəmdülillah”, – demişdir.

Bu baxımdan “Təbiət Risaləsi” teorik bir əsər deyildir. Dövrün inkarçı zümrəsinin zehinlərdə meydana gətirdiyi təhlükəli suallara aktual və praktiki bir cavabdır. Əsərin əvvəlində özü də bu həqiqətə işarə etmişdir.

Bu Risalənin bir xüsusiyyəti də Quranın münkiyələrə qarşı istifadə etdiyi rəşnal metodun istifadə edilməsidir. Ənənəvi alimlər kimi, “Varlıqları Allah yaratmışdır. Bundan başqa bütün fikirlər batildir!” – deməkdənsə, əvvəl ağıla əsaslandıqlarını zənn edən münkiyələrin iddiaları ələ alınaraq əqli dəlillərlə bir-bir çürüdülmüş, geriyə isə haqq olan fikir qalmışdır. Əsərin bu cəhəti Bədiüzzamanı öz dövrünün çox alimindən fərqləndirən bir xüsusiyyətdir.

Bədiüzzaman bu əsərində təbiətin yaradıcı olmayıb yaradılmış bir varlıq olduğunu əqli dəlillərlə açıqlarkən təbiətin də böyük bir Sənətkarın əlindən çıxmış xariqələdə bir sənət əsəri, Sənətkarı göstərən parlaq bir “ayna”, tayı-bərabəri olmayan Xaliqi tanıtdıran qeyri-adi bir kitab olduğu fikrini ortaya qoymuşdur. Bəli, təbiət yaxşı oxunarsa, Allahı göstərən və tanıtdıran böyük dəlillərdən biridir. Yaradılmış bu gözəlliyə baxaraq onun Yaradıcısı, bu möhtəşəm sənət əsərinə baxaraq onun Sənətkarı haqqında bilgi əldə etmək mümkündür.

TƏBİƏT RİSALƏSİ İYİRMİ ÜÇÜNCÜ LƏMƏ

On yeddinci ləmənin on altıncı notası¹ olduğu halda, əhəmiyyətinə görə iyirmi üçüncü ləmə olmuşdur. Materializmdən qaynaqlanan küfr fikrini dirilməyəcək şəkildə öldürür və küfrün təməl daşını yerlə yeksan edir.

XATIRLATMA

Bu notada materialistlərin inkarçı qrupunun getdikləri yolun mahiyyətinin ağıldan nə qədər uzaq, nə qədər çirkin və nə dərəcədə xurafat olduğu ən azı doxsan imkansızlığı ehtiva edən doqquz imkansızlıq ilə açıqlanmışdır. Digər risalələrdə o imkansızlıqlar qismən izah edildiyinə görə burada son dərəcə qısa olma etibarilə bəzi pillələr aşılımışdır. Ona görə də bunu oxuyan hər kəs birdən-birə: “Bu qədər açıq və aşkar bir xurafatı bu məşhur ağıllı filosoflar necə qəbul edib o yolla gedirlər?” – deyə düşünür. Bəli, onlar məsləklərinin mahiyyətini başa düşə bilməmişlər.

Həm yollarının həqiqəti, həm də məsləklərinin lazımı və tələbi odur ki, yazılan hər imkansızın ucunda açıqlanan o çirkin, diksindirici və ağıla zidd olan² getdikləri yolun özünün, yollarının lazımı olub

¹ İşarə

² Bu risalənin yazılma səbəbi son dərəcə çirkin bir tərzdə, iman həqiqətlərinə yüngül yanaşılıb, pozulmuş ağılların çata bilmədiyini şeyə xurafat deyib dinsizliyi təbiətpərəstliyə (materializmə) bağlayaraq Qurana hücum edilməsidir. O hücum isə qəlbə şiddətli bir hiddət yaratdığından, o dinsizlərə və haqdan üz çevirən batil məzhəblilərə şiddətli və qaba şillələr yedizdirdi. Yoxsa, Risaleyi-Nurun tərzini təmiz, nazik və yumşaq sözlədir.

məsələlərinin zəruri olaraq bunu tələb etdiyini çox açıq və qəti dəlillərlə buna şübhə ilə yanaşanlara geniş şəkildə açıqlamağa və həqiqəti sübut etməyə hazırım.

RƏHMAN, RƏHİM ALLAHIN ADI İLƏ!

“Peyğəmbərləri onlara belə cavab vermişdilər: “Məgər göyləri və yeri yaradan Allaha da şübhə etmək olarmı?!”³

Bu kəramətli ayə olmayacaq bir şey haqqında soruşaraq “Cənabı-Haqq haqqında şübhə yoxdur və olmamalıdır da”, – deməklə Allahın varlığının və birliyinin açıq-aşkar bir həqiqət olduğunu göstərir.

BU İNCƏLİYİ AÇIQLAMADAN ƏVVƏL BİR XATIRLATMA

1338-ci ildə Ankaraya getdim⁴. Son dərəcə dəhşətli dinsizlik fikrinin, İslam ordusunun yunanlara qalib gəlməsinə sevinən möminlərin dərin düşüncələrinə təsir edərək onu pozmaq və zəhərləmək üçün xaincəsinə fəaliyyət göstərdiyini gördüm. “Ey vah!” – dedim. “Bu əjdaha imanın əsaslarına ilişəcək!” O vaxt bu kəramətli ayə açıq-aşkar Allahın varlığını və birliyini anladığı üçün, ondan (yəni ayədən) yardım istəyib o dinsizlik komitəsinin başını dağıdacaq dərəcədə hikmət dolu Qurandan alınan güclü bir dəlili Nurun ərəbcə risaləsində (“Məsnəviye-Nuriyyə”də) yazdım. Ankarada “Yeni Gün Mətbəəsi”ndə nəşr etdirdim. Lakin üzülərək onu ifadə etdim ki, ərəbcə bilənlər az olduğundan, eyni zamanda bu məqaləyə əhəmiyyət verərək oxuyanlar da azlıq təşkil etdiyindən son dərəcə qısa və yığcam bir şəkildə olan o qüvvətli dəlil öz təsirini göstərə bilmədi. Çox təəssüflər olsun ki, o dinsizlik fikri həm inkişaf etdi, həm də gücləndi. Artıq məcburam ki, o sübut və faktları türkçə açıqlayacam. O dəlilin bəzi hissələri bir sıra risalələrdə tam izah edildiyinə görə burada çox qısa və yığcam şəkildə məlumat verilməkdir. Bu mövzu ilə əlaqədar digər risalələrə paylanmış müxtəlif dəlil və sübutlar bu dəlildə qismən birləşir, onlardan hər biri bunun bir parçası hökmünə keçir.

GİRİŞ

Ey insan! Bil ki, insanların ağzından çıxan və dinsizliyi hiss etdirən dəhşətli kəlmələr vardır, möminlər belə bilmədən bu sözlərdən istifadə edirlər. Bunlardan mühüm hesab etdiyimiz üç fikri açıqlamaq və bunlara aydınlıq gətirmək istəyirik:

Birincisi; “Bu şeyi səbəblər meydana gətirir!”

İkincisi: “Öz-özünə meydana gəlir, baş verir və sona çatır!” (“Təşəkkələ binəfsihi”).

Üçüncüsü: “Təbiət meydana gətirir, təbiətin təsiri ilə var olur!”

Bəli, madam varlıqlar var və inkar edilə bilməz. Həm də hər bir varlıq sənətli və hikmətli var olur. Madam başlanğıcı var, qədim deyil və yenidən var olur. Hər halda, ey dinsiz, bu varlıqları, məsələn bu heyvanı: Ya aləmdəki səbəblər var edir, yəni səbəblərin bir araya gəlməsi ilə o mövcud varlıq qazanır;

Yaxud öz-özünə var olur:

Yaxud təbiətin tələbi olaraq, təbiətin təsiri ilə vücuda gəlir;

Yaxud da qüdrəti hər şeyə çatan bir Zətin qüdrəti ilə var edilir, – deyəcəksən.

Madam ki əqli baxımdan bu dörd yoldan başqa bir yol yoxdur, əvvəlki üç yolun, qeyri-mümkün və batıl olduğu isbat edilərsə, zəruri olaraq və açıq şəkildə dördüncü yol olan Allahın varlığı və birliyi yolu, təərəddüdsüz və şübhəsiz olaraq sübuta yetmiş olur.

³ “İbrahim”; 10

⁴ İngilislər İstanbulu işğal etdikdə Bədiüzzaman onlara qarşı çox güclü bir mübarizə aparmışdı. Nəşr etdirdiyi “Xütuvati-Sittə” (“Altı İz”) adlı əsəri ilə onların bütün hiylələrini boşa çıxararaq təsirsiz hala gətirmişdi. Digər tərəfdən Şeyxülislamıq məqamının Anadolu hərəkətinə qarşı təzyiq altında verdiyi fitvasının keçərsiz olduğunu söyləyərək qurtuluş hərəkətinə də dəstək olmuşdu. Onun təhlükəli yerdə bu əzmkar fəaliyyətini təqdir edən Mustafa Kamal və dostları onu Ankaraya çağırdılar. Əvvəl getmək istəmədisə də, dostlarının təkidini bu dövətə müsbət cavab verərək 1922-ci ildə Ankaraya getdi. Məclisdə alqışlarla qarşılandı. Ona deputatlıq, yüksək maaş müqabilində şərq ümumi vəzifələri təklif edildi. Lakin o, bu təkliflərin heç birini qəbul etmədi. Həm də axtardığını burada tapa bilmədi. İslamçılıq adına mübarizə apardığını söyləyənlərin, özünün və özü kimi yüzlərlə fikir əhlinin bu məqsədlə dəstək verdiyi şəxslərin dinə qarşı son dərəcə laqeyd olduğunu gördü. Bir bəyanat nəşr edərək (“Tarixçeyi-Həyat”; c. 125-127) deputatları oyatdı. Onların bir çoxunun namaza başlamasına vasitəçi oldu, lakin bu fəaliyyəti Mustafa Kamal ilə münasibətlərinin pozulmasına yol açdı və aralarında mübahisə yarandı. Kədərlə bir şəkildə Ankaranı tərk etdi. Bu iki şəxs bundan sonra bir daha bir-biri ilə razılaşa bilmədi. Siyasi güc qarşı tərəfin əlində olduğu üçün də Bədiüzzamanın həyatı artıq sürgün, həbs, nəzarət altında saxlanma və zəhərlənmə kimi əzablarla keçdi. Lakin sonda qazanan o oldu. Həm özü əbədi xoşbəxt həyatı qazandı, həm də dünya miqyasında milyonlarla şəxs onun əsərləri vasitəsi ilə əbədi həyatlarını xilas edib, dünya xoşbəxtliyi əldə etdilər. İnsanlara qarşı bu xidməti hələ də davam edir. Allah ondan əbədi olaraq razı olsun!

BİRİNCİ YOL

Birinci yola görə əşya və varlıqların var olması, aləmdəki səbəblərin bir araya gəlməsi ilə baş verir. Bu düşüncənin bir çox qeyri-mümkünlüyündən yalnız üçünü qeyd edirik:

BİRİNCİSİ

Bir aptekdə son dərəcə müxtəlif maddələrlə dolu yüzlərlə kolba vardır. O dərmanlardan canlı bir məcun düzəldilməsi istənilirdi. Həmçinin onlardan həyat sahibi dərman düzəldilməsi lazım gəldi. Gəldik, o aptekdə o canlı məcunun və həyat sahibi dərmanın bir çox növlərini gördük. O məcunlardan birini incələdik. Görürük ki, o kolbadakı maddələrin hər birindən, xüsusi bir ölçü ilə bir-iki milliqram bundan, üç-dörd milliqram digərindən, altı-yeddi milliqram da başqasından və bunun kimi müxtəlif ölçülərdə parçalar alınmışdır. Əgər birindən bir milliqram az və ya artıq alınsa, o məcun canlı ola bilməz, öz xüsusiyyətini göstərə bilməz. Həmçinin o həyat sahibi olan dərmanı da araşdırdıq; hər bir kolbadan xüsusi bir ölçü ilə bir maddə alınmışdır ki, onun da miqdarı az və ya artıq olsa, onda dərman olma xüsusiyyətini itirir. O kolbaların sayı əllidən artıq olduğu bir halda hər birindən ayrı bir ölçü ilə ayrı-ayrı miqdarda hissələr alınmışdır.

Görəsən, heç imkan və ehtimal varmı ki, o şüşə qablardan alınan müxtəlif ölçülər şüşələrin qəribə bir təsadüf və ya fırtınalı bir havanın təsiri ilə yığılması nəticəsində hər birindən alınan ölçü qədər yalnız o ölçüdə alınsın, bərabər şəkildə getsinlər və toplanıb o məcunu meydana gətirsinlər? Yaxşı, bundan daha xurafat, qeyri-mümkün və batil bir şey varmı? Eşşək, qat-qat eşşək olsa, sonra təkrarən insan olsa, “Bu fikri qəbul edə bilmərəm”, – deyib qaçacaqdır.

Bax, bu misal kimi hər bir canlı, əlbəttə ki, canlı bir məcundur. Və hər bir bitki müxtəlif elementlərdən, cürbəcür müxtəlif maddələrdən və son dərəcə həssas bir ölçü ilə alınan maddələrdən meydana gətirilmiş canlı bir dərman kimidir. Əgər səbəblərə və ünsürlərə istinad edilsə və “səbəblər meydana gətirdi”, – deyilsə, bu, eyni ilə aptekdəki məcunun şüşələrin devrilməsi nəticəsində meydana gəlməsi kimi yüz dərəcə ağıldan uzaq, qeyri-mümkün və batildir.

Nəticə: Dünyanın bu böyük aptekində⁵ əzəli Hakimin qəza və qədər ölçüləri ilə götürülən həyati maddələr hədsiz bir elm və hər şeyi əhatə edən bir iradə ilə meydana gələ bilər. “Kor, kar, həddi-hüdu olmayan və sel kimi axan külli (ümumi) ünsürlər, təbiətin və səbəblərin işidir”, – deyən bədbəxt, “O heyrtləndirici dərman şüşələrin yığılması ilə öz-özünə meydana gəlmişdir”, – deyən dəli axmaq hərəkətlər edən bir səfehən, sərxoş bir axmaqdan daha çox axmaqdır. Bəli, o küfr, axmaqcasına, sərxoşcasına və dəlicəsinə bir sayıqlamadır.

İKİNCİ QEYRİ-MÜMKÜNLÜK

Əgər hər şey Vahid və Əhəd olan calal sahibi qüdrətli varlığa verilməzsə, əksinə səbəblərə isnad edilsə, aləmdəki bir çox ünsürlərin və səbəblərin hər bir canlının vücuduna (varlığına) müdaxilə etməsi lazım gələr. Halbuki milçək kimi bir məxluqun vücudunda mükəmməl bir nizam ilə son dərəcə həssas bir ölçü və tam bir ittifaq ilə müxtəlif və bir-birinə zidd fərqli səbəblərin toplanması o qədər açıq bir mümkünlükdür ki, milçək qanadı qədər şüuru olan, “Bu mümkün deyildir, ola bilməz!” – deyəcəkdir.

Bəli, bir milçəyin kiçik cismi kainatın çox ünsür və səbəbləri ilə əlaqəlidir; hətta bir xülasəsidir desək, yanılmırıq. Əgər o milçək başlanğıcı olmayan sonsuz qüdrət Sahibinə verilməzsə, o maddi səbəblərin onun vücudunun yanında şəxsən hazır olması lazımdır; hətta onun kiçik cisminə daxil olması gərəkdir. Hətta cisminin kiçik bir nümunəsi olan gözündəki bir hüceyrəsinə daxil olması lüzumu yaranar, çünki səbəb maddi olduqda nəticənin yanında və daxilində olması lazımdır. Bu halda iki milçəyin iynə ucu kimi barmaqlarının sığmadığı o hüceyrədə aləmin rüknlərinin, (torpaq, su, hava və od kimi) ünsürlərinin maddi

⁵ Kainat da eynən bir aptekdir. Hər şey incə ölçülərlə yaradılmışdır. Məsələn, göy üzündə dirəksiz olaraq dayanan, sobamız və lampamız olan, dünyadan 1 300 000 dəfə böyük olan Günəş, çox incə bir ölçü ilə düz yerinə yerləşdirilmişdir. Əgər hal-hazırkı yerindən bir az yaxına və ya bir az uzağa qoyulsaydı, hər iki vəziyyətdə də yer üzündə həyat olmazdı. Bir az uzaqda olsa, donar, bir az yaxında olsa, yanardıq. Tənəffüs etdiyimiz havanın 10, 78, 1 qədər canlılar üçün vücudun əsasını təşkil edən azotdan ibarətdir. Havada 10, 20, 9% oksigen vardır. Əgər oksigen daha az olsaydı, boğulardıq, daha artıq olsaydı, bir şimşəyin çaxması ilə bütün yer üzünü alıb yanardı. Kainatdakı digər şeylər də bununla müqayisə edilə bilər. Bütün bu həssas ölçüləri səbəblərlə əlaqələndirmək, məsələn, Günəşin bugünkü yerinə canlıları düşündüyü üçün öz-özünə gəldiyini, oksigenin özündən havada 10, 20, 9% olduğunu söyləmək dəlilik və axmaqlıq deyilsə, bəs nədir?

olaraq o milçəyin içinə daxil olub bir usta kimi onun içində işləmələrini qəbul etmək lazımdır. Bax, sofistlərin⁶ ən ağılsızları da, belə bir yolu müdafiə etməkdən utanır.

ÜÇÜNCÜ QEYRİ-MÜMKÜNLÜK

“Vahid yalnız Vahiddən südur edər (çıxar)” qaydasına əsasən “var olan şeydə birlik vardırırsa, bu, onun bir olandan və bir əldən çıxdığını göstərir”. Ələlxüsus, o varlıq son dərəcə mükəmməl və həssas bir ölçü içindədirsə, əhatəli (mürəkkəb) bir həyata malikdirsə, ixtilaf və qarışıqlıq səbəbi olan müxtəlif əllərdən çıxmadığını, əksinə son dərəcə qüdrətli, hikmətli olan bir tək əldən çıxdığını açıq-aşkar olaraq göstərdiyi halda;⁷ hədsiz, cansız, cahil, mütəcaviz (həddini aşan), şüursuz, qarmaqarışıqlıq içində, kor və kar təbii səbəblərin qarmaqarışıq əllərinə – hədsiz dərəcədə mümkün olan yollar içində⁸ bir araya gəlmə və bir-birinə qarışma ilə o səbəblərin korluğu və karlığı artdığı halda – o intizamlı, ölçülü birlik içindəki⁹ bir varlığı onlara isnad etmək, yüz imkansız qəbul etmək kimi ağıldan uzaqdır.

Əlbəttə, bu imkansız olandan vaz keçdik. Maddi səbəblərin təsirləri, sözsüz ki, toxunmaqla və təmasla olur. Halbuki o təbii səbəblərin təmasları canlı varlıqların zahirləridir (xarici yönəri ilədir). Halbuki görürük ki, o maddi səbəblərin əllərinin çata bilmədiyi və toxuna bilmədikləri o canlının iç qismi (daxili), on dəfə çölündən daha intizamlı, daha incə, sənət baxımından daha mükəmməldir.¹⁰ Maddi səbəblərin əl və alətləri ilə heç bir baxımdan yerləşə bilməyəcəkləri, hətta zahiri (xarici) hissəsinə də tam təmas edə bilmədikləri kiçik canlılar və kiçik heyvancığazlar, sənət baxımından ən böyük məxluqlardan daha artıq heyrləndirici¹¹, yaradılış baxımından xariqülədə olduqları halda o cansız, cahil, kobud, uzaq, böyük və bir-birinə zidd olan kor, kor səbəblərə isnad etmək yüz dərəcə kor, min dərəcə kar olmaqla olar!

İKİNCİ MƏSƏLƏ

“Varlıqlar öz-özünə meydana gəlir”, – iddiasına gəlincə bu cümlənin də çox qeyri-mümkünlükləri var. Bu qeyri-mümkünlüklərdən misal olaraq üçünü izah edəcəyik:

BİRİNCİ QEYRİ-MÜMKÜNLÜK

Ey inadkar münkir, sən qürurun səni o qədər axmaq etmişdir ki, yüz qeyri-mümkün olan şeyi bir anda qəbul edirsən. Bu, qeyri-mümkündür, çünki sən bir varlıqsan. Yalnız bəsit bir maddə, donuq və dəyişməyən sabit bir varlıq deyilsən. Daim yeniləşərək son dərəcə intizamlı bir maşın, xariqülədə və

⁶ Sofistlər isə bütün məsələlərə şübhə ilə yanaşırlar. Aləmi, varlığı, kainatı, hətta özlərini belə inkar edirlər. Cərbəzə ilə ağı qara, qaranı da ağ olaraq göstərirlər.

⁷ Kainata baxdıqda hər bir növdə bir birliyin və vəhdətin olduğunu görürük. Məsələn, insanı götürək. İlk insan olan Həzrət Adəmdən qiyamətə qədər gələcək olan bütün insanlar dünyanın harasında olursa-olsun eyni xüsusiyyətə sahibdir. Hamısının iki gözü, iki qulağı, bir başı, iki ayağı, iki əli, bir ağızı və bir dili vardır. Hamısının orqanları eyni yerdə yerləşdirilmişdir. Gözləri eyni yerdə, qulaqları eyni yerdə, burunları eyni yerdə, qolları eyni yerdə və s. Bütün bu birlik Xalığın bir olduğunu, bütün insan növünün, hər şeyə gücü çatan və hər şeyi hikmətlə edən bir varlığın əlindən çıxdığını göstərir.

Həmçinin, bədəninə həm öldürücü bir zəhər, həm də şəfa verici bir bal emal edən orqanların yerli-yerində yerləşdirildiyi, son dərəcə qarmaqarışıq vəzifələr üçün lazım olan alət və qabiliyyətlərin ona verildiyi bal arısını götürək. Yer üzündəki bütün bal arıları eyni xüsusiyyətə sahibdir, hamısı da şəfali balı Allahın izni ilə bizə ikram edir. İstər yaradılışda, istərsə də vəzifədə olan bu birlik (vəhdət), bütün bal arılarının hər şeyə gücü çatan, hər şeyi bilən və hər şeyi hikmətlə edən bir varlığın əlindən çıxdığını göstərir. Belə misalları çoxaltmaq mümkündür.

Əgər varlıqlar bir tək varlığın əlindən yox, bir çox yaradıcının əlindən çıxsaydı, bir birlik və vəhdət təmin edilə bilməzdi. Hər biri ayrı-ayrı, öz iradəsinə görə yaradardı. Elə isə gözümüzün önündə minlərlə misalları olan bu birlikləri, cansız, cahil, şüursuz, kor və kar olan səbəblərin qarmaqarışıq əllərinə vermək və “Bu müntəzəm birliklər səbəblərin əlindən çıxır”, – demək yüzlərlə imkansız şeyi birdən qəbul etmək qədər ağıldan uzaqdır.

⁸ Bir varlığın olduğu şəkil və cins növündən yaradılmış olması bir tərcih edəni göstərir. Yoxsa, o varlığın o hal üzərində yaradılması, minlərlə ehtimallardan biridir. İntizamlı bir şəkildə öz cinsinə bənzəmişdirsə, o, qəti olaraq təsadüfün, kor və kar təbiətin əsəri deyil, gücü hər şeyə çatan və istədiyini istədiyi şəkildə yarada bilən bir Varlığın əsəridir.

⁹ Eyni cinslərin bir-birinə bənzəməsi nəzərdə tutulur.

¹⁰ Məsələn, insanın daxili orqanları

¹¹ Diqqət edilərsə, ilk kəşf edilən bir alət daha kobuddur. Üzərində çalışdıqca daha mükəmməlləşir. Məsələn, ilk telefon ilə bu gün istifadə olunan ən son model cib telefonunu müqayisə etdikdə sənət və mükəmməllilik baxımından sonradan yarananın çox-çox daha heyrləndirici olduğu görünür. Elektron bir şeyin həcmi kiçildikcə ondakı sənət də mükəmməlləşir. Bunun kimi canlılar da belədir. Kiçik bir böcək sənət baxımından bir fildən daha mükəmməldir, çünki nəhəng filin yaşaması üçün hansı orqanlar lazımdırsa, kiçik bir böcəyin yaşaması üçün də həmin orqanlar şərtidir. O kiçik böcəyin qəlbini, mədəsini, damarlarını, başını, gözünü, ağızını o kiçik bədənə yerləşdirmək, əlbəttə, böyük bir sənət istər. Gözümüzün qarşısında rəqəmlərlə ifadə edilə bilməyəcək qədər çox belə tam və kamil sənət əsərləri vardır. Bütün bunlar kor və kar təbiətə və səbəblərə, əlbəttə, verilə bilməz.

sürəkli dəyişən bir saray kimisən. Sənin bədənində hüceyrələr davamlı olaraq fəaliyyətdədirlər¹². Sənin bədəninin kainatla, ələlxusus, rizq (ruzi) münasibəti ilə, xüsusən növünü davam etdirmək baxımından əlaqəlidir və alış-verişi vardır. Bədənində fəaliyyət göstərən hüceyrələr o münasibəti pozmaq və əlaqələri qırmamaq üçün diqqət edirlər. Addımlarını diqqətlə atırlar. Sanki bütün varlıqlara baxırlar, sənin kainatla olan münasibətlərini görüb ona görə vəziyyət alırlar. Sən xarici və daxili duyğularınla, o hüceyrələrin o qeyri-adi vəziyyətlərinə görə istifadə edirsən¹³. Əgər sən bədənindəki hüceyrələrin əzəli olan qüdrət Sahibinin (Qədiri-Əzəlinin) qanunu ilə hərəkət edən kiçik məmurları, bir ordusu, qədər qələminin ucları (hər bir hüceyrə bir qələm ucudur) və ya qüdrət qələminin nöqtələri (hər bir hüceyrənin bir nöqtə) olduğunu qəbul etməzsən, o zaman sənin gözündə fəaliyyət göstərən hər bir hüceyrəyə elə bir göz lazımdır ki, sənin bütün bədəninin hər tərəfini görməklə yanaşı, əlaqədar olduğu bütün kainatı da görəcək bir gözünün olması; sənin bütün keçmiş, gələcək nəslinin, əslinin və elementlərinin mənbələrini və ruzinin qaynaqlarını biləcək və tanıyacaq yüz bu qədər bir aqlının olması lazımdır¹⁴.

¹² Bədənimiz hər biri bədən evinin bir daşı hökmündə olan və ortalama diametri bir millimetrin 50-100-də biri qədər böyüklüyü olan yüz trilyon hüceyrədən meydana gəlir. Bu hüceyrələr davamlı olaraq dəyişirlər. Bir saniyədə milyonlarla hüceyrə ölür, yerinə yeniləri yadılır. Beləcə, canlılığımız davam edir. İnsan bədənindəki milyardlarla hüceyrə insan vücudunun kainatla olan münasibətini pozmaq üçün diqqət edir, heç dayanmadan fəaliyyət göstərirlər. İnsan kainatdan görünən və görünməyən orqan və hissələri ilə o hüceyrələrin, o xariquladə fəaliyyətlərinə görə istifadə edir. Burada insanın vücudunda yer alan və ağıllara durğunluq verən milyardlarla hüceyrələrin fəaliyyətləri haqqında danışmaq istəyirik: Əvvəl bütün hüceyrələrə həyat verən qan haqqında:

Qan maye (su) və qan hüceyrələri olmaqla iki hissədən meydana gəlir. Maye hissəsində proteinlər, mineral duzlar, qlükoza, amin turşusu və digər maddələr vardır. Qan hüceyrələri hissəsində isə eritrositlər (qırmızı qan hüceyrələri), leykositlər (ağ qan hüceyrələri) və qan lövhəcikləri (trombositlər) vardır.

Qanımız qırmızı rəngini eritrositlərdən alır. Bir millimetr kub içərisində 4-5 milyona qədər eritrosit vardır. Bu hüceyrələr vücudun ərzaq məmurlarıdır. Daşdıqları oksigen paketlərini ehtiyac sahibi olan toxumalara və hüceyrələrə aparırlar. Tərkiblərindəki dəmir ehtiva edən hemoqlabin maddəsi sayəsində asanlıqla oksigen və karbondioksidlə birləşə bilirlər. Eritrositlər ümumi olaraq sümük hüceyrələrindən yadılırlar. Eritrositlərin hər biri 100-120 günə qədər vəzifələrini icra etdikdən sonra ölür. Qandakı eritrosit sayını qorumaq üçün bədən hər saniyədə 10 min eritrosit yaratma məcburiyyətindədir.

Qanda olan hüceyrələrin ikincisi leykositlərdir. Leykositlər qırmızı ilikdən, limfa düyünlərindən, vəzi və dalaqdan yadılır. Müxtəlif yollarla qana keçir, vəzifələrini yerinə yetirməyə başlayırlar. Bir millimetr kub qanda təxminən 4-10 min leykosit vardır. Leykositlər bədənimizin mücahid əsgərləridir, bədənə girən mikrobları zərərsiz hala gətirirlər. Döyüş vaxtı əsgər sayı artırıldığı kimi vücudda mikrob sayı artdığı və bir xəstəlik təhlükəsi görüldüyü anda leykositlər sürətlə çoxalır, 10 min, hətta bəzi vaxtlarda 30 min keçə bilər. Düşmənlə qarşılaşan leykosit həm öz ətrafında, həm də mikrobun ətrafında sürətlə dönərək ona yaxınlaşır, yalançı ayaqlar buraxaraq mikrobun ətrafını sarıyır və onu udmağa başlayır. Udduqdan sonra həzm edir. Leykositlər həm də mikrobun öldürücü və onun qana buraxdığı zəhəri təsirsiz hala gətirici maddələr ifraz edir və bədəni immunitet qazandırır.

Qanda üçüncü hüceyrə növü qan lövhəcikləri – trombositlərdir. Bir millimetr kub qanda 300 min trombosit vardır. Bu hüceyrələrin vəzifəsi qanın laxtalanmasını təmin edərək qanaxmanı saxlayır. Əgər bu hüceyrələr olmasaydı, bədənimizin hər hansı bir yerində meydana gələn kiçik bir qanaxma dayanmaz və qan itkisindən ölə bilərdik.

Burada qanda fəaliyyət göstərən hüceyrələrə ancaq ana xətləri ilə baxa bildik. Əslində qanın tərkibi daha çox zəngindir və hüceyrələrin fəaliyyətləri daha çox komplekslidir. Bədənimizdəki qanda hər an saysız ölüm-qalım mübarizələri, kimyəvi və həyat fəaliyyətlər cərəyan edir. Bütün bu fəaliyyətlərdən isə bizim heç xəbərimiz yoxdur.

İndi bütün bu incə fəaliyyətlərin öz-özünə olduğunu söyləmək mümkündürmü? Bütün bu fəaliyyətlər gücü hər şeyə çatan və hər şeyi bilən bir Yaradıcıyı göstərmirmi?

¹³ Uca Rəbbimiz insanın bədən üzvləri ilə kainat arasında müəzzəm bir əlaqə yaratmışdır. Gözü yaratmış, Günəşi də yaradaraq onun görməsini təmin etmişdir. Qulağı və burunu yaratmış, havanı da yaradaraq, səsin və iyni qulaq və buruna çatmasını təmin etmişdir. Ağ ciyəri yaratmış onu havaya həssas ölçülərlə yerləşdirdiyi oksigenlə qüvvələndirmişdir. Mədəni yaratmış meyvə, bitki və heyvanları o mədənin önünə böyük bir süfrə olaraq sərməmişdir. Yenə qəlb, ruh və sir (Sir ruh kimi insan bədənində bir lətifədir. Lakin ruh müstəqil bir varlıq ikən sirrin müstəqil bir varlığı yoxdur. Bir mənada sir ruhun ruhudur. Ruhən və qəlbən inkişaf etmiş mənəviyyat böyükləri (ariflər) bu duyğunun mahiyyətini dərk etmişlər, lakin eynən xəyal, ağıl və ruh kimi ona gerçək mənada tərif vermək çətindir. Buna görə də adına sir deyilmişdir. Qəlb mərifət, ruh məhəbbət, sir isə tamaşa yeridir) kimi mənəvi duyğular yaratmış, peyğəmbərləri və kitabları ilə bu duyğuları duyuracaq mənalar bildirmişdir. Belə bir ahəngin öz-özünə və ya səbəblərin bir araya gəlməsi ilə həqiqət tapdığını söyləmək heç mümkündürmü?

¹⁴ İnsan əzalarındakı bəzi kodlar irsi baxımdan atalarından keçər, həmçinin irsi olaraq övladlarına intiqal edər. Gözdəki zərrələrin insanın atalarının gözündən kodunu bilməsi, o şəxs bir neçə nəsil sonrakı bir nəvəsinə o kodları intiqal etdirməsi mümkün deyildir.

Digər tərəfdən insanın yediyi qidalarda müxtəlif növlü lazımlı maddələr vardır. Hüceyrələr müxtəlif növlü lazımlı maddələri alaraq lazımlı əzalara aparırlar. Məsələn, dırnağa gətməsi lazım olan bir zərrə gözə getsə, onu kor edər. Həmin vəziyyət digər bədən üzvləri üçün də əsasdır. Bu vəziyyətdə ya o daşıyıcı hüceyrələrin çox ağıllı olmasına inanılmalıdır. Yəni inanılmalıdır ki, qarmaqarışq olaraq bədənə daxil olan qidaları ayıraraq aid olan əzalara son dərəcə diqqətli bir şəkildə daşıyırlar. Və ya inanılmalıdır ki, bu möhtəşəm xüsusiyyət onların özlərindən asılı deyil, Xalığın qüdrətindən və onları vəzifələndirməsindən qaynaqlanır. Əlbəttə ki, birinci fikri qəbul etmək qeyri-mümkündür.

Sənin kimi bu məsələlərdə zərrə qədər ağılı olmayanın bir hüceyrəsinə min Platon qədər bir elm və şüur vermək, min dərəcə dəlicəsinə bir xurafatçılıqdır.

İKİNCİ QEYRİ-MÜMKÜNLÜK

Sənin bədəninin hər qübbəsində daşları sütünsüz olaraq baş-başa verib boşluqda saxlanmış min qübbəli, möcüzəli bir saraya bənzəyir. Hətta sənin bədəninin bu saraydan min dəfə daha heyrtləndiricidir, çünki o bədən sarayın mükəmməl bir intizamla davamlı olaraq yenilənməkdədir¹⁵. Son dərəcə xariqülədə olan ruh, qəlb və digər mənəvi lətifələrdən vaz keçək, sadəcə bədənindəki hər bir əza qübbəli bir ev kimidir. Elementlər, o qübbədəki daşlar kimi bir-biri ilə tam bir ölçü və intizamla baş-başa verib, xariqülədə bir bina, fəvqəladə bir sənət əsəri olan göz və dil kimi heyrtləndirici bir qüdrət möcüzəsi göstərilər. Əgər bu elementlər, bu aləmin Ustasının əmrinə tabe olan məmurlar olmasalar, bu vaxt hər bir element bədəndəki bütün zərrələrin hər birinə hökm etdiyini, həm də hər birinin hökmü altına girdiyini, həm hər birinə bənzər, lakin hakim olma nöqtəsində zidd, həm yalnız Vacibul-Vücuda xas olan çox sifətləri daşıyan, onlara qaynaq olan, həm son dərəcə şərtlənmiş, həm son dərəcə sərbəst olmaqla bərabər; bir əldən çıxmış kimi incəliklə, yalnız bir və tək olan Zatin əsəri ola bilən son dərəcə intizamlı bir tək sənət əsərini o saysız elementlərə isnad etməyin, çox açıq bir qeyri-mümkünlük, hətta yüz qeyri-mümkünlük olduğunu zərrə qədər şüuru olan başa düşə bilər.

ÜÇÜNCÜ QEYRİ-MÜMKÜNLÜK

Əgər sənin vücudun bir və tək olan və başlanğıcı olmayan sonsuz qüdrət Sahibinin (Vahidi-Əhəd olan Qədri-Əzəlinin) qələmi ilə yazılmamışdırsa, təbiətə və səbəblərə aid bir yazıdırsa (yəni çap edilmiş şeydirsə), bu vaxt sənin bədənindəki bir bədən hüceyrəsindən tut, iç-içə dairələr kimi, minlərlə mürəkkəb sayınca bu sənət əsərlərini çap edəcək təbiət qəliblərinin olması lazımdır, çünki, məsələn, bu əlimizdəki kitab yazılmışdırsa, onu bir tək qələm müəllifinin elminə dayanaraq yazar. Əgər onun bir şəxs tərəfindən yazıldığı qəbul edilməyib: “Öz-özünə meydana gəlmişdir”, – deyilsə və ya təbiətə aid edilərsə, bu vaxt nəşr edilsin deyə mətbəədə çap edilmiş kitab kimi hər bir hərfi üçün bir dəmir qələm lazımdır. Hərflərin sayı qədər dəmir hərflər olduqdan sonra o hərflər meydana çıxdığı kimi, bu vaxt bir tək qələm əvəzinə o hərflərin sayı qədər qələmlərin olması lazımdır. Hətta o hərflər içində bəzən olduğu kimi, böyük bir hərfdə kiçik bir qələmlə incə xətlə bir səhifə yazılmışdırsa, bir tək hərf üçün minlərlə qələm lazımdır. Hətta bir-birinin içinə girib sənin bədəninin kimi nizamlı bir vəziyyət alırsa, o zaman hər dairədə, hər bir hissə üçün o mürəkkəblərin sayı qədər qəliblər lazımdır. Haydı, içində yüz qeyri-mümkünlük olan bu vəziyyətə mümkün desək belə, bu işlər bir tək qələmə aid edilməzsə, bu müntəzəm sənətli dəmir hərfləri və mükəmməl qəlibləri və o qələmləri düzəltmək üçün, onların sayı qədər yenə qələmlər, qəliblər və hərflər lazım olacaq, çünki onlar da müntəzəm sənətli olaraq yaradılmışdır. Və bunun kimi zəncirvari şəkildə (mütəsəlsil) getdikcə gedəcəkdir.

Bax, sən də başa düş, bu elə bir fikirdir ki, içində sənin hüceyrələrinin sayı qədər qeyri-mümkünlük və xurafat vardır. Ey inadkar münkir, sən də utan və bu zəlalətdən vaz keç.

ÜÇÜNCÜ KƏLMƏ

“Varlıqları təbiət meydana gətirir, təbiətin təsiri ilə var olur”, – fikrinin də çox qeyri-mümkünlükləri var. Nümunə üçün onlardan üçünü qeyd edirik:

BİRİNCİSİ;

Əgər varlıqlarda, ələlxüsus, canlılarda görünən bəsirətli və hikmətli olan sənət və var etmə, Şəmsi-Əzəlinin¹⁶ qədər və qüdrət qələminə aid edilməzsə, əksinə kor, kar və düşüncəsiz olan təbiət və qüvvətə isnad edilərsə, meydana gətirmək üçün təbiətin hər şeydə saysız-hesabsız mənəvi makina və mətbəələr yaratması, yaxud hər şeydə kainatı yaradacaq və idarə edəcək bir qüdrət və himmət yerləşdirməsi lazımdır, çünki yer üzündəki kiçik şüşə parçalarında və su damcılarında görünən günəş parıltıları və əksləri, yəni günəşə bənzəyən və əks edən günəşciklər göy üzündəki tək Günəşə verilməsə, kibrit başının yerləşə bilməyəcəyi kiçik bir şüşə parçasında təbii, fitri və günəşin xüsusiyyətlərinə sahib olan, görünüşdə kiçik,

¹⁵ Bədənimiz hər biri bir daş hökmündə olan yüz trilyon hüceyrədən meydana gəlmişdir. Bu hüceyrələr sabit qalmamaqda, daim təzələnməkdədir. Bir saniyədə milyonlarla hüceyrənin ölüb yenə milyonlarla hüceyrənin yenidən yaradıldığını düşünsək, maddi orqanizmin nə qədər dəyişdiyini sezə bilərik. Bax, bu cəhətdən insan, adətən, hər gün başqa bir fərd olmaqdadır.

¹⁶ “Əzəli Günəş” deməkdir. Allahın belə bir adı yoxdur. Ustad bu adı Allah haqqında məcazi olaraq istifadə etmişdir.

mənən çox böyük bir günəşin varlığını qəbul edərək şüşə zərrələri qədər həqiqi və gerçək günəşləri qəbul etmək lazımdır. Eynən bu misal kimi, varlıqlar və canlılar doğrudan-doğruya Şəmsi-Əzəlinin adlarının təcəllisinə verilməzsə, hər bir varlığın daxilində, ələlxüsus, hər bir canlının daxilində hədsiz bir qüdrətin və iradənin, sonsuz bir elm və hikmət daşıyacaq bir təbiətin, bir qüvvənin, adətən, bir ilahın olduğunu qəbul etmək lazım olar. Belə bir fikir isə kainatdakı qeyri-mümkünlüklərin ən batili, ən xurafatıdır. Kainatın Xalığınin sənətini həqiqi varlığı olmayan, əhəmiyyətsiz, şüursuz bir təbiətə verən, əlbəttə, yüz dəfə heyvandan bəzər heyvan¹⁷ olduğunu və daha şüursuz olduğunu göstərir.

İKİNCİ QEYRİ-MÜMKÜNLÜK

Əgər son dərəcə intizamlı, ölçülü, sənətli və hikmətli olan bu varlıqlar sonsuz qüdrət və hikmət sahibi bir Zata isnad edilməzsə, əksinə təbiətə isnad edilərsə, təbiətin hər bir parça torpağında Avropanın bütün mətbəələri və fabriklərinin sayı qədər maşınların olması lazımdır ki, ta o bir parça torpaq mənşə və dəzgah olduğu saysız çiçək və meyvələrin yetişməsinə və təşəkkül tapmasına bir səbəb və vasitə ola bilsin, çünki çiçəklər üçün saxsı işini görən bir kasa torpağın, içinə toxumları növbə ilə atılan bütün çiçəklərin bir-birindən çox ayrı olan forma və xüsusiyyətlərini təşkil və təsvir edə bilmə qabiliyyəti fəlan görünməkdədir. Əgər bu fəaliyyət gücü hər şeyə çatan calal sahibi Zata isnad edilməzsə, o zaman o saxsılardakı torpaqda hər bir çiçək üçün mənəvi, ayrı və təbii bir maşın olmazsa, bu vəziyyət meydana gələ bilməz, çünki toxumların da nüfələr və yumurtalar kimi maddələri birdir¹⁸. Yəni oksigen, karbondioksit, karbon və azotun intizamsız, şəkilsiz, xəmir kimi qarışığından ibarət olmaqla bərabər hava, su, rütubət və işıq da hər biri bəsit, şüursuz və hər şeyə qarşı sel kimi axıb getdiyinə görə o saysız çiçəklərin var olmaları, ayrı-ayrı son dərəcə intizamlı və sənətli olaraq o torpaqdan çıxması apaçıq və zəruri olaraq o saxsıda olan torpaqda, mənən Avropa qədər mənəvi və kiçik miqyasda mətbəələrin və fabriklərin olmasını zəruri edir ki, ta bu qədər canlı qumaşları və minlərlə ayrı-ayrı naxışları olan toxumaları toxuya bilsin. Bax, materialistlərin inkarçı fikirlərinin nə dərəcədə ağıl dairəsinin xaricinə daşdığını müqayisə et və təbiəti yaradıcı zənn edən insan şəkildəki axmaq sərxoşlar: “Elm əhliyyik və ağıllıyıq”, – deyə iddia etdikləri halda ağıl və elmdən nə qədər uzaq düşdüklərini, imkansız və heç bir şəkildə mümkün olmayan bir xurafatı özlərinə yol seçdiklərini gör, gül və tüpür!

Əgər desən ki, varlıqlar təbiətə isnad edildikdə belə əcaib qeyri-mümkünlüklər olur və qeyri-mümkünlük dərəcəsində problemlər ortaya çıxır. Əcəba, Əhəd və Səməd olan Allaha isnad edildiyi zaman o problemlər necə ortadan qalxır?

Cavab: Birinci qeyri-mümkünlükdə deyildiyi kimi, Günəşin parıltısı tam bir asanlıqla, çətinlik çəkmədən, ən kiçik zərrə qədər bir şüşədən tutmuş, ta ən böyük bir dənizin üzünə qədər feyzini və təsirini misali günəşciklərlə çox asanlıqla göstərdiyi halda, əgər bu əkslərin Günəşdən nisbəti kəsilsə, o zaman hər bir şüşə parçasında və su damcısında həqiqi və əsl Günəşin varlığının olmasını, qeyri-mümkünlük dərəcəsində bir çətinliklə bərabər qəbul etmək lazımdır. Eynən bunun kimi, hər bir varlıq doğrudan-doğruya bir və tək olan Zata isnad edilsə, vacibliy dərəcəsində bir asanlıq və parıltı (cilvə) ilə, hər bir varlıq üçün lazım olan şey ona yetiştirilə bilər.

Əgər o bağ kəsilsə və məmuriyyət başıpozuqluğa çevrilsə, hər bir varlıq özbaşına və təbiətin ixtiyarına buraxılsa, o vaxt qeyri-mümkünlük dərəcəsində yüz min problem və çətinliklə, milçək kimi bir canlının, kainatın kiçik mündəricatı olan çox xariqülədə vücud maşınını var edən, içindəki kor təbiətin, kainatı

¹⁷ “... Onların qəlbləri vardır, lakin onunla anlamazlar. Onların gözləri vardır, lakin onunla görməzlər. Onların qulaqları vardır, lakin onunla eşitməzlər. Onlar heyvan kimidirlər, bəlkə də, daha çox zəlalətdədirlər. Qafil olanlar da məhz onlardır!” (“Əraf”; 179) ayəsinə işarə edilir.

¹⁸ Bitkilərin çoxalmasına vəsilə olan toxumlar, insanın və bəzi heyvanların çoxalmasına səbəb olar spermalar, yəni bəzi heyvanların çoxalmasına xammalı olan yumurtalar, mahiyyət etibarilə eynidir. Bir-birinə bənzəyən toxumlardan fərqli-fərqli bitkilər; bir-birinə bənzəyən spermalardan bir-birinə oxşamayan insanlar və fərqli cinslərdə yəni bir-birinə bənzəməyən heyvanlar, həmçinin bir-birinə bənzəyən yumurtalardan başda bir çox quş növü olaraq bir-birinə bənzəməyən bir çox heyvanların meydana çıxması, qüdrəti sonsuz bir Yaradana göstərir. Digər tərəfdən, biz ən ağıllı varlıqlar olaraq elm və təcrübələrimizə baxmayaraq, əlimizə aldığımız yüzlərlə bir-birinə bənzəyən toxumları ayırd edə bilmədiyimiz halda, bir saxsı torpağın bütün bu fərqli toxumları bir-birinə qarışdırmadan ayırd etməsi, forma, say, iy, dad və rəng baxımından bir-birindən fərqli çiçəklər və bitkilər yetişdirməsi qarşısında ya deyiləcək ki, torpaq insandan daha ağıllı olduğu üçün bu işləri yerinə yetirə bilir; ya torpağın altında dünyada misli olmayan mətbəələr və fabriklər vardır; ya da deyilməlidir ki, nə torpaq ağıllıdır, nə də yerin altında modern fabriklər və mətbəələr vardır. Bir parça torpağa bütün işləri gördürən Allahın qüdrəti, onun “Kun”, yəni “Ol!” – əmridir. İlk iki bəndi ən ağılsız insan belə qəbul etmədiyinə görə, yerdə üçüncü bənd olan bir Xalığı qəbul etmək qalır.

yaradacaq və idarə edəcək bir qüdrət və hikmət sahibi olduğunu təsəvvür etmək lazımdır. Bu isə bir qeyri-mümkünlük deyil, əksinə minlərlə qeyri-mümkünlüyü ehtiva edir.

Uzun sözün qıssası, Vacibul-Vücutun Zətinin ortağı və bənzərinin olması qeyri-mümkün olduğu kimi, rübubiyyətində və əşyanı yaratmasında da başqalarının müdaxiləsi zətinin şəriki olması kimi qeyri-mümkündür.

İkinci qeyri-mümkünlükdəki müşkülata gəlinə müxtəlif risalələrdə növbə-növ və qəti dəlillərlə isbat edildiyi kimi, əgər bütün əşya bir və tək olan Allaha isnad edilsə, bütün əşya bir tək şey kimi asan olar. Yox, əgər səbəblərə və təbiətə isnad edilsə, bir tək şey bütün əşya qədər problemlidir. Bu dəlillərdən birinin xülasəsi budur:

Bir şəxs bir padşaha əsgər və ya məmur olaraq bağlansa, məmur və əsgər olaraq o bağlanma qüvvəti ilə şəxsi gücündən yüz min dəfə artıq işlərə səbəb ola bilər və padşahı adına bəzən bir şahı belə əsir edər, çünki gördüyü işlərin və düzəltdiyi əsərlərin materiallarını və gücü özü daşımır və daşımağa da məcbur olmur. Belə bir bağlılıq olduğuna görə o gücü və materialları padşahın xəzinələri və arxasındakı istinad nöqtəsi olan ordu daşıyır. Deməli, elə olduqda onun gördüyü işlər bir padşahın işi kimi şahənə və göstərdiyi əsərlər bir ordu əsəri kimi xariqülədə ola bilər.

Qarışqa o məmuriyyəti baxımından Fironun sarayını xarab edir. Milçək o bağlılıqla Nəmrudu gəbərdir¹⁹. Və o bağlılıqla buğda dənəsi qədər bir şam ağacının çəyirdəyi böyük şam ağacının bütün cihazlarını yetişdirir²⁰. Əgər o bağlılıq kəsilə, o məmuriyyətdən tərxis edilsə, görəcəyi işlərin materiallarını və gücünü belində və biləyində daşımağa məcburdur. Belə olduqda, o kiçik biləyindəki qüvvət qədər və belindəki sursat sayı qədər iş görə bilər. Əvvəlki vəziyyətində son dərəcə asanlıqla gördüyü işlər ondan bu vəziyyətində istənilərsə, əlbəttə, biləyinə bir ordu gücünü və belinə bir padşahın sursat fabrikini yükləmək lazımdır ki, insanları güldürmək üçün əcaib və xurafatlar dolu, əfsanələri hekayət edənlər özü belə masqaradan və bu cür xəyallara düşməkdən utanırlar.

Xülasə, hər bir varlığı Vacibul-Vücutla əlaqələndirməyin (yəni Ona nisbət verməyin), vücut (vaciblik) dərəcəsinə bir asanlıq vardır. Yaratmaq baxımından təbiətə isnad etmək, qeyri-mümkünlük dərəcəsinə müşkül (çətin və problemlidir) və ağıl dairəsi xaricindədir.

ÜÇÜNCÜ QEYRİ-MÜMKÜNLÜK

Bu qeyri-mümkünlüyü açıqlayacaq bəzi risalələrdə bəyan edilən iki misal:

Birinci misal: Vəhşi bir adam boş bir sahədə tikilmiş, bütün mədəniyyət əsərləri ilə doldurulmuş və bəzədilmiş bir saraya girib onun içini gəzir. Bu zaman müəyyən nizamla düzölmüş minlərlə sənət əşyaları görünür. Vəhşi və axmaq olduğu üçün **“Xaricdən birinin müdaxiləsi olmadan sarayın içərisindəki bu əşyalardan biri içindəki hər şeylə bərabər bu sarayı tikmişdir”**, – deyərək bu sarayı tikən əşyaları araşdırmağa başlayır. Hansı əşyaya baxırsa, o vəhşi ağıl belə bu sarayı içindəkilərlə o şeyin tikə biləcəyini qəbul etmir. Sonra o sarayın plan və layihəsi ilə içində olan bütün əşyaların siyahısını, idarə əsaslarının yazıldığı bir dəftər görür. O sarayı tikib içini bəzəsin deyər əlsiz, gözsüz və çəkiciz olan o dəftər də adları içində yazılmış digər əşyalar kimi heç bir qabiliyyətə sahib olmamasına baxmayaraq, həmin şəxs çarəsiz qalaraq məcburən digər əşyalara nisbətən, elm qanunlarının bir ünvanı olmaq cəhəti ilə bu dəftəri o sarayın hamısı ilə əlaqəli gördüyü üçün: **“Bax, bu sarayı tikən, nizamlayan, bəzəyən və içindəki əşyaları yaradan və öz yerində yerləşdirən bu dəftərdir”**, – deyərək öz nadanlığını axmaqların və sərxoşların sayıqlamalarına çevirmişdir.

Eyni ilə bunun kimi, misaldakı saraydan saysız dərəcədə daha nizamlı, daha mükəmməl və bütün ətrafi möcüzəli şeylərlə dolu olan bu dünya sarayının içinə Allahı inkar edən materialist fikirli cahil bir insan girir. Mümkün varlıqlar²¹ tərəfindən meydana gətirilməsi qeyri-mümkün olan kainatın varlığı məcburi olub

¹⁹ Nəmrud insanları özünə ibadət etməyə ilk dəfə dəvət edən şəxsdir. Onun qövmü bütə ibadət edirdi. Həzrət İbrahim onu və qövmünü Allaha iman gətirməyə dəvət etdikdə bundan qəzəblənərək o böyük peyğəmbəri böyük atəş kütləsinin içinə atdırır. Lakin atəş onu yandırır. Allahlıq iddiası edən bu Nəmrud sonda kiçik bir ağcaqanada məğlub olur. Bir ağcaqanad onun bütün müdafiələrinə baxmayaraq, burnundan içəri girib beyninə qədər yeriyir və ölümünə səbəb olur.

²⁰ Əgər bağlanma olsa, o çəyirdək ilahi qədərdəki (proqramdan) bir əmr alar, o xariqülədə işlərə nail olar. Əgər o bağlantı kəsilə, o çəyirdəyin yaradılması, böyük şam ağacının yaradılmasından daha çox təchizat, güc və sənətkarlıq tələb edər, çünki dağdakı qüdrət əsəri olan böyük şam ağacının bütün gövdəsi, budaqları və yarpaqları ilə o çəyirdəkdəki ilahi proqram (qədər) əsəri olan mənəvi ağacda mövcud olması lazımdır, çünki o böyük ağacın fabriki o çəyirdəkdir. İçindəki proqramlaşdırılmış ağac (yəni qədər ağacı), qüdrətlə xaricdə təzahür edər, cismani şam ağacı olar.

²¹ Mümkün varlıqlar, var olmaları ilə yoxluqda qalmaları bir olduğu halda, mövcud olarkən bir mürəccihə (tərcih ediciyə) ehtiyac hiss edərək varlıq səhnəsinə çıxmış varlıqlardır. Kainatdakı canlı-cansız bütün varlıqlar belədir.

yox olması düşünülə bilməyən Zatin sənət əsəri olduğunu düşünməyərək və Ondan üz çevirərək mümkün varlıqlar içərisində, ilahi qədər in yazıb-pozduğu bir lövhə hökmündə və ilahi qüdrət in icra qanunları üçün dəyişən bir layihə ola bilən və çox yanlış və xəta olaraq “təbiət” adı verilən adətullah (ilahi adət) qanunlarının toplandığı rəbbani sənətin bir mündəricatını görür və deyər:

“Madam bu əşyaya bir səbəb lazımdır. Heç bir şeyin bu dəftər qədər əşyalarla əlaqəsi görünmür. Həddi-hüdudu olmayan bir rübubiyyətin işi olan və hədsiz bir qüdrəti iqtiza edən var etməni, gözsüz, şüursuz və qüdrətsiz olan bu dəftərin həyata keçirməsini ağıl heç bir baxımdan qəbul etməməsinə baxmayaraq, başlanğıcı olmayan bir sənətkarı qəbul etmədiyi üçün ən uyğunu “Bu işi (yəni yaratmanı) bu dəftər (yəni təbiət) görmüşdür!” – deməyimdir”.

Biz də deyirik: **“Ey axmaqların ən axmağından daha axmaq olan düşüncəsiz məxluq! Başını təbiət bataqlığından çıxart, dön bir geriye bax. Zərrələrdən göy cisimlərinə qədər bütün varlıqların, ayrı-ayrı dillərlə şəhadət etdikləri və barmaqları ilə işarə etdikləri calal sahibi bir Sənətkarı gör. O sarayı tikən, o dəftərə sarayın proqramını yazan Əzəli Nəqqaşın parıltısını gör, fərmanına bax, Quranını dinlə və o axmaq fikirlərindən xilas ol!”**

İkinci misal: Çox avam, savadsız bir adam möhtəşəm bir kazarmanın içinə girir. Son dərəcə nizamlı bir ordunun birlikdə gördüyü təlimi və nizamlı hərəkətlərini müşahidə edir. Bir əsgərin hərəkəti ilə bir batalyon, bir alay, bir diviziya qalxıb-oturur, lazım gələrsə, gedir. Bir “Atəş!” əmri ilə atəş açıqlarını görür. Onun qaba və vəhşi ağıl bir komandirin və ya dövlətin konstitusiyasına əsasən, yaxud da padşahın qanunu ilə bu hərəkətlərin yerinə yetirildiyini başa düşməyib inkar etdiyinə görə o əsgərlərin iplərlə bir-birinə bağlı olduqlarını xəyal edir. O xəyal etdiyi ipin nə qədər xariqülədə olduğunu düşünür və heyretlər içində qalır.

Sonra bir cümə günü Ayasofya²² kimi çox əzəmətli bir cəməyə gedir. Müsəlmanların bir adamın (pişnamazın) səsi ilə qalxdığını, əyildiyini, səcdə etdiyinə və oturduğunu görür. Mənəvi və səmavi qanunların cəmindən ibarət olan şəriəti və şəriət Sahibinin əmrlərindən gələn mənəvi prinsipləri başa düşmədiyi üçün o camaatın maddi iplərlə bir-birinə bağlandığını və o əcaib iplərin onları əsir edib oynatdığını xəyal edərək, ən vəhşi, insan surətindəki canavar heyvanları belə güldürəcək dərəcədə gülünc bir fikirlə cəmədən çıxıb gedər.

Bax, eyni ilə bu misal kimi əzəli və əbədi Sultanın saysız əsgərlərinin möhtəşəm bir kazarması olan bu dünyaya və o əzəli Məbudun nizamlı məscidi olan bu kainata başdan-ayağa vəhşi və materializm fikrini daşıyan bir inkarçı girir. O əzəli Sultanın hikmətindən qaynaqlanan kainatdakı nizamın mənəvi qanunlarını bir maddi maddə xəyal edərək, rübubiyyət səltənətinin etibarı qanunlarını, əzəli Məbudun böyük yaradılış qanunlarını, mənəvi və sadəcə elmi varlıqları olan hökmlərini və prinsiplərini bir xarici varlıq və maddi bir maddə xəyal edərək, ilahi qüdrətin yerinə o elm və kələmdən gələn və yalnız elmi varlıqları olan o qanunları qoymaq və onlara yaradıcılıq xüsusiyyəti vermək, sonra da onlara “təbiət” adı vermək, yalnız Rəbbin qüdrətinin bir parıltısı olan gücü, güc sahibi müstəqil bir qüdrət və güc tələqqi etmək, misaldakı vəhşidən min dərəcə daha düşük bir vəhşilikdir.

Nəticə: Materialistlərin xəyali və həqiqi mənada var olmayan təbiət və təbiət qanunları olsa-olsa və (zehindən) xaricdə həqiqəti vardırırsa, yalnız bir sənət ola bilər, sənətkar ola bilməz. Bir naxışdır, naxışçı ola bilməz. Hökmdür, hakim ola bilməz. Bir yaradılış qanunudur (şəriəti-fitriyyədir), qanunverici ola bilməz. Yaradılmış bir izzət pərdəsidir, yaradıcı ola bilməz. Başqasının təsiri ilə var olmuşdur, yaradıcı bir fail ola bilməz. Qanundur, qüdrət deyildir, qüdrət sahibi ola bilməz. Ölçülmüş bir şeydir, ölçən ola bilməz.

Nəticə: Madam ki varlıqlar var. Madam ki on altıncı qeydin başında deyildi kimi, varlıqların var olması üçün əqli bölgü ilə dörd yoldan başqa bir yol xəyal edilə bilməz. O dörd cəhətdən üçünün hər birinin apaçıq qeyri-mümkünlüklərlə batıl olduğu qəti olaraq isbat edildi. Əlbəttə, bu vəziyyətdə dördüncü yol olan vəhdət yolu zəruri olaraq və apaçıq bir şəkildə sübuta yetmiş olur. O dördüncü yol isə başdakı **“... Məgər göyləri və yeri yaradan Allaha da şübhə etmək olarmı?”**²³ – ayəsi şəksiz və şübhəsiz, apaçıq

²² İstanbulda Topkapı Sarayının yanında Ayasofya Cəməsi, 325-ci ildə böyük Konstantin tərəfindən kilsə olaraq tikildi. İki dəfə yandı. İndiki görünüşü Justinyen tərəfindən yenidən tikdirilən formasıdır. Bura İstanbulun fəthinə qədər (1453) xristian dünyasının böyük kilsəsi hesab olunurdu. O tarixdən etibarən 1934-cü ilə qədər İslam dünyasının ən böyük cəmələrindən biri oldu. 1935-ci ildən sonra isə verilən bir sərəncam ilə muzeyə çevrildi. 1980-ci ilin əvvəlində kiçik bir hissəsi ibadətə açıldı. Azan səsi yenidən yüksəldi. Bədiüzzamanın İstanbul həyatında tez-tez getdiyi, Demokrat Partiyasının səlahiyyətli şəxslərindən ibadətə açmalarını istədiyi kədərli məbəd Ayasofya yenidən cəmə olacağı günü gözləyir.

²³ “İbrahim”, 10

olaraq varlığı məcburi olan və yoxluğu düşünülməyən varlığın ilahlığını və hər şeyin doğrudan-doğruya Onun qüdrət əlindən çıxdığını, göylərin və yerin Onun ixtiyarında olduğunu göstərir.

Ey səbəblərə və təbiətə ibadət edən biçərə adam, madam ki hər şeyin xüsusiyyəti hər şey kimi məxluqdur; çünki sənətlidir və yeni ortaya çıxır. Həm hər nəticə kimi, zahiri səbəb də sənətlidir. Və madam hər şeyin varlığı bir çox cihazlara və alətlərə möhtacdır; elə isə o təbiəti var edən və o səbəbi yaradan hədsiz qüdrət Sahibi bir varlıq var. O hədsiz qüdrət Sahibinin nə ehtiyacı var ki, aciz vasitələri rübubiyyətinə və yaratmasına şərik etsin? Bu mümkün deyil²⁴. Əksinə, doğrudan-doğruya nəticəni səbəblə birlikdə yaradaraq, adlarının parıltılarını və hikmətini göstərmək üçün bir tərtib və nizamlama ilə görünüşdə bir səbəbiyyət, bir müqarənət (yaxınlıq) verməklə, əşyadakı zahiri qüsurlara, mərhəmətsizliklərə və naqisliklərə əsas olmaq üçün səbəbləri və təbiəti qüdrət əlinə pərdə etmiş, izzətini o şəkildə qorumuşdur.

Əcəba, saatsızın saatın çarxlarını düzəldib sonra saati çarxlarla tərtib edib nizamlaması daha asandır, yoxsa o çarxlar içində xariqülədə bir maşın düzəldib onun saati düzəltməsi üçün saati o maşının cansız əllərinə tapşırmaq asandır? Əcəba, bu imkan xaricində deyildirmi? Elə isə o insafsız ağına sən həqiqəti söylə və sözünə hakim ol.

Yaxud da bir katib mürəkkəb, qələm və kağız gətirdi. Onunla o kitabı şəxsən özünün yazması daha asandır? Yoxsa o kağız, mürəkkəb və qələm içində, o kitabdən daha sənətli, daha zəhmətli olaraq sadəcə tək o kitaba məxsus bir yazı maşını icad edib, sonra da o şüursuz maşına “Haydı, sən yaz!” – deyərək özünün qarışmaması daha asandır? Səncə, bu vəziyyət yazmaqdan yüz dəfə artıq çətin deyildirmi? Əgər desən ki, bəli, bir kitabı yazan maşının düzəldilməsi o kitabdən yüz dəfə daha çətinidir. Lakin o maşının da həmin kitabın bir çox nüsxələrinin yazılmasına vəsilə olması baxımından, bəlkə, bir asanlıq vardır²⁵.

Cavab olaraq deyirik ki, başlanğıcı olmayan Naxışçı, hədsiz qüdrəti ilə adlarının sonsuz parıltılarını yeniləndirməklə ayrı-ayrı şəkildə göstərmək üçün, varlıqlardakı görüntüləri və xüsusi simaları elə bir şəkildə yaratmışdır ki, heç bir səmədani (möhtac olmayan) məktub və heç bir Rəbbani kitab digər kitablarla eynilik təşkil etmir. Hər bir halda eyni mənalara ifadə etmək üçün ayrı bir siması olacaq.

Əgər gözü varsa, insanın simasına bax, gör ki, Hz. Adəmin zamanından indiyə qədər bu kiçik simada bədənin əsas üzvlərində²⁶ ittifaq etməklə bərabər, hər bir simanın bütün insan simalarına nisbətən, hər birinə qarşı bir ayırdedici xüsusiyyətinin varlığı qəti olaraq sübuta yetmişdir. Buna görə də hər bir sima ayrı bir kitabdır. Sadəcə sənətin tənzihi üçün ayrı bir yazı tərzini, ayrı bir tərtib və ayrı bir təlif istər. Və lazımlı maddələrini həm gətirmək, həm yerləşdirmək, həm də vücuda lazım olan hər şeyi yerli-yerində yerləşdirmək üçün tamamilə fərqlənən başqa bir dəzgah istər.

Elədirsə, gəlin təsəvvür edək ki, təbiətə bir mətbəə gözü ilə baxdıq. Lakin bir mətbəə üçün lazım olan tərtibləmə və nəşr etməkdən, yəni nəşr etmə planını qəlibə salmaqdan başqa, var edilməsi o nizamın yaradılmasından yüz dərəcə daha çətin olan bir canlılığın cismindəki maddələri aləmin hər tərəfindən xüsusi ölçülərlə və xüsusi bir nizamla var etmək, gətirmək və mətbəəyə nəşrə vermək üçün yenə o mətbəəni var edən, hədsiz güc sahibi olan Allahın qüdrət və iradəsinə ehtiyac vardır. Deməli, bu mətbəənin ehtimalı və nəzəriyyəsi tamamilə mənasız bir xürafatdır.

Bax, bu saat və kitab misalları kimi, calal sahibi Sani, hər şeyə gücü çatan Zat, səbəbləri yaratmış, nəticələri də yaradır. Əldə edilən nəticələri hikməti ilə müəyyən səbəblərə bağlayır. Kainatın hərəkətinin nizamlanmasına dair adətullah qanunlarından ibarət olan ilahi böyük yaradılış qanunlarının bir parıltısını

²⁴ Rəbbimizin bəzi vəzifələrlə vəzifələndirdiyi mələklərin Onun şərikləri olmadığını burada ifadə edək. Bədiüzzaman “Məsneviye-Nuriyyə”də bu məsələyə belə bir izah gətirir: “Allahın məmurları vardır, lakin icraçıları deyildirlər ki, səltənət və rübubiyyətində şərik olsunlar. O məmurların vəzifəsi yalnız dəllahlıqdır. Allahın qüdrəti ilə icra etdiyi xariqülədələri elan edirlər. Və ya o məmurlar nəzarət edən seyrçilərdir ki, Allahın kainata qoyduğu qanunlara qarşı itaət və boyun əyməklə qabiliyyətlərinə görə bir növ ibadət etmiş olurlar. Deməli, səbəblər yalnız və yalnız qüdrətin izzətini, rübubiyyətin həşmət və ehtişamını açılımaq üçün qoyulmuş vasitələrdir. Yoxsa, qüdrətin acizlik və ehtiyacı üçün yardımçılar deyildirlər. Hökmdarların məmurları isə sultanların ehtiyaclarını təmin etmək, acizliklərini yox etmək üçün varlıqları zəruri olan yardımçı və ortaqlardır. Buna əsasən Allahın məmurları ilə insanın məmurları arasında münasibət yoxdur.

²⁵ Bu etiraz ilk baxışda ağıla uyğun görünür, çünki qələmlə bir kitab yazdığı halda, düzəldiləcək bir mətbəə ilə saysız-hesabsız kitablar nəşr edilə bilər. Lakin mətbəənin eyni adla nəşr etdiyi kitabların hamısı bir-birinə bənzəyir. Halbuki cavabda da ifadə edildiyi kimi, yaradılan şeylər cins olaraq bir-birinə bənzərsə də, şəxs olaraq bir-birindən ayrıdır. Hz. Adəmdən etibarən qiyamətə qədər gələcək olan bütün insanların simaları və barmaq ucları bir-birindən fərqləndiyi kimi, eyni növdən olan bütün heyvanlar, bütün bitki növləri, ağacların yarpaqları, hətta saysız-hesabsız qar dənələri belə bir-birinə bənzəmir. Bu vəziyyətdə hər bir insan, hər bir canlı, hər bir çiçək, hər bir yarpaq və hər bir qar dənəsi üçün ayrı-ayrı fabrik düzəldilməsi lazımdır ki, bunun da nə dərəcədə imkansız olduğu açıq-aydın görünür.

²⁶ Baş, qol, ayaq, əl və göz kimi

və əşyadakı o cəlvəsinə yalnız bir ayna və bir əks yeri olan əşyanın forma və xüsusiyyətini iradəsi ilə təyin etmişdir. O təbiətin xarici görüntüsü olan tərəfini qüdrəti ilə yaratmış, varlıqları o görüntü və xüsusiyyət üzərində xəlq etmiş və sanki onları bir-birinə qaynaq etmişdir²⁷. Bəlkə, son dərəcə məntiqli və saysız-hesabsız dəlillərin nəticəsi olan bu həqiqəti qəbul etmək daha asandır? Bütün bunlar zərurət dərəcəsində lazım deyildirmi? Yoxsa, camid (cansız), şüursuz məxluq, özü sənət əsəri və bəsit olan o səbəb və təbiət dediyimiz maddələrə hər bir varlıq üçün lazım olan saysız avadanlıq (təchizat) və alətləri verib hikmətli və bəsirətli şəkildə olan işləri öz-özünə gördürmək daha asandır? Bəs bunlar qeyri-mümkünlük dərəcəsində imkan xaricində deyildirmi? Bütün bunları sənin o insafsız aqlının insafına həvalə edirik.

İnkarçı mövqedə duran və materialist fikirli insanlar deyir ki, madam məni insafli olmağa çağırırsan, mən də deyirəm ki, indiyə qədər yanlış getdiyimiz yolun həm yüz dərəcə imkansız (qeyri-mümkün), həm son dərəcə zərərli və son dərəcə çirkin bir yol olduğunu etiraf edirəm. Keçən elmi açıqlamalarınızdan zərrə qədər şüuru olan insan başa düşəcəkdir ki, səbəblərə, təbiətə yaradıcılıq xüsusiyyəti vermək qeyri-mümkündür. Və hər bir şeyi Vacibul-vücuda (yəni varlığı zəruri olan və yaxud yoxluğu əsla düşünülməyən) əlaqələndirmək zəruridir. **“İman nemətinə görə Allaha həmd olsun!”** (“Əlhəmdülillahi ələl-iman”) – deyib iman gətirirəm. Yalnız bir şübhəm var. Cənabı-Haqqın Xəliq olduğunu qəbul edirəm. Lakin bəzi kiçik səbəblərin əhəmiyyətsiz şeylərdə yaradılışa (icada) müdaxilələri və bir az mədh edilmələri Onun rübubiyyət səltənətinə nə zərər verə bilər ki? Səltənətinə naqislik gələr?

Cavab olaraq deyirik ki, bəzi risalələrdə son dərəcə qəti şəkildə isbat etdiyimiz kimi, hakimiyyətin şanı müdaxiləni rədd etməkdədir. Hətta ən kiçik bir hakim, bir məmur hakimiyyət dairəsində oğlunun belə müdaxiləsini qəbul etmir. Hətta hakimiyyətinə müdaxilə qorxusu ilə bəzi dindar padşahların xəlifə olduqları halda məsum övladlarını öldürməsi, bu rəddi-müdaxilə qanununun hakimiyyətdə nə qədər əsaslı olaraq hökm sürdüyünü göstərir. Bir nahiyədə iki müdirdən tut, ta bir məmləkətdə iki padşaha qədər hakimiyyətdəki azadlığın tələb etdiyi “məni-iştirak” (“ortaqlığı qəbul etməmək”) qanunu insanlıq tarixində çox əcaib qarışıqlıqlarla öz gücünü göstərmişdir.

Aciz və yardıma möhtac insanlardakı amiriyyət və hakimiyyətin bir kölgəsinin bu dərəcədə müdaxiləni rədd etməsini və başqasının müdaxiləsini qəbul etməməsini, hakimiyyətində ortaqlıq qəbul etməməsini, məqamında istiqlaliliyyətini son dərəcə təəssüblə qorumağa çalışdığını gör, mütləq hakimiyyəti rübubiyyət dərəcəsində, mütləq amiriyyəti üluhiyyət dərəcəsində, mütləq istiqlaliliyyəti əhədiyyət dərəcəsində və mütləq ehtiyacsızlığı mütləq qüdrət dərəcəsində olan bir Zati-zülcəldə, rəddi-müdaxilə (müdaxilənin rədd olunması), məni-iştirak (ortaqlığın olmaması) və tərdi-şərikin (şəriki qovmaq və uzaqlaşdırmaq) nə dərəcədə o hakimiyyətin zəruri bir lüzumu və vacib bir tələbi olduğunu müqayisə edə bilərsiniz, et!

İkinci şübhənə gəlicə deyirsən ki, bəzi səbəblər bəzi kiçik şeylərin bəzi qulluqlarına əsas olsa, o Məbudi-Mütləq olan Zati-Vacibul-Vücuda əlaqədar atomlardan planetlərə qədər məxluqların qulluqlarından nə nöqsan meydana gələ bilər?

Cavabında deyirik ki, bu kainatın hikmətli Xəliqi kainatı bir ağac hökmündə yaradıb, ən mükəmməl meyvəsini şüur sahibləri, o şüur sahibləri içində də ən əhatəli meyvəsini insan qərar vermişdir. Və insanın ən əhəmiyyətli, bəlkə, insanın yaradılış nəticəsi, yaradılış qayəsi və həyatının meyvəsi olan şükr və ibadət o Hakimi-Mütləq və Amiri-Müstəqil, Özünü sevdirmək və tanıtdırmaq üçün kainatı yaradan o Vahidi-Əhəd bütün kainatın meyvəsi olan insanı və insanın ən yüksək meyvəsi olan şükr və ibadətini başqa əllərə verərmə? Bütünlüklə hikmətinə zidd olaraq yaradılışın nəticəsini və kainatın meyvəsini boşa çıxararmı? Əsla bunu etməz! Həmçinin hikmətini və rübubiyyətini inkar etdirəcək bir şəkildə məxluqatın ibadətlerini başqalarına verməyə razılıq verərmə? Buna heç icazə verərmə? Həmçinin hədsiz bir şəkildə özünü sevdirməyi və tanıtdırmağı feilləri ilə göstərdiyi halda, ən mükəmməl məxluqatının – insanın şükr və minnətdarlıqlarını, sevgi və qulluqlarını başqa səbəblərə verməklə Özünü unutturub, kainatdakı ali məqsədlərini inkar etdirərmə? Ey materializmdən vaz keçən dost, haydi sən söylə!

O deyir: “Allaha həmd olsun ki, bu iki şübhəmin həll olunması ilə yanaşı, Allahın birliyinə dair və ibadətə haqqı ilə layiq olanın O olduğuna, Ondan başqasının ibadətə layiq olmadığına o qədər parlaq və qüvvətli iki dəlil göstərdin ki, onları inkar etmək Günəşi və gündüzü inkar etmək kimi bir mükabəradir²⁸.”

²⁷ Məsələn, torpağı yaratmış, toxumla, günəşlə, su ilə və hava ilə o torpaq arasında bir yaxınlıq, bir dostluq yaratmışdır. Əgər torpağı yaradan başqa, suyu yaradan başqa, havanı və günəşi yaradan başqa ilahlar olsaydı, bu gözəl həmahənglik və uyğunlaşma meydana gəlməzdi.

²⁸ Mükabərə öz sözünün haqq olmadığını, qarşı tərəfin isə haqlı olduğunu başa düşdükdən sonra inadkarlıq edərək yanlış fikrində ısrarlı olmaqdır.

XATİMƏ

Küfr fikri olan materializmi (təbiətperəstliyi) tərkdən və iman gətirən şəxs deyir ki: “Həmd olsun Allaha ki, heç bir şübhəm qalmadı. Yalnız məni maraqlandıran bir neçə sualım vardır.

Birinci sual: Çox tənbellərin və binamazların belə dediyini eşidirik: “Cənabı-Haqqın bizim ibadətimize nə ehtiyacı vardır ki, ibadətini tərkdən Quranda çox şiddət və israr ilə danlayıb Cəhənnəm kimi dəhşətli bir cəza ilə təhdid edir? Mötədil, istiqamətli və ədalətli olan Quran ifadələrinə necə yaraşır ki, əhəmiyyətsiz bir kiçik xəyata qarşı son dərəcə şiddət göstərir?”

Cavab: Bəli, Cənab-Haqqın sənin ibadətində, hətta heç bir şeyə ehtiyacı yoxdur. Lakin sənin ibadətə ehtiyacın vardır. İbadətin mənəvi yaralara qarşı dərmanlar hökmündə olduğunu çox risalələrdə sübuta yetirmişik. Bir xəstənin o xəstəlik haqqında şəfqətli bir həkimin ona faydalı dərmanlar içirmək üçün təkid etdiyi zaman bunun qarşılığında həkimə: “Sənin nə ehtiyacın vardır ki, məni məcbur edirsən?” – deməsinin nə qədər mənasız olduğunu başa düşərsən.

Quranın ibadətini tərkdən etməsi haqqında şiddətli təhdidləri və dəhşətli cəzalarına gəlincə, bir padşah xalqının haqlarını qorumaq üçün siravi bir adamı xalqının hüququna zərər verən bir xəstəsinə görə şiddətlə cəzalandırdığı kimi, ibadət və namazı tərkdən adam da əzəli və əbədi Sultanın rəiyyəti hökmündə olan varlıqların haqlarına əhəmiyyətli bir təcavüz edir və onlara mənən zülm edir, çünki varlıqların mükəmməllikləri Sənətkara (Sanə) baxan üzlərində təsbih və ibadətlə təzahür edir. İbadətini tərkdən şəxs varlıqların ibadətini görməz və görə də bilməz. Bəlkə, inkar edir. O vaxt ibadət və təsbih nöqtəsində yüksək məqamda qərar tutan və hər biri bir Səmədani məktub və Allahın adlarına bir ayna olan varlıqları uca məqamlarından aşağı endirdiyinə və əhəmiyyətsiz, vəzifəsiz, cansız (camid), pərişan bir vəziyyətdə təsəvvür etdiyinə görə varlıqları təhqir edir, onların mükəmməlliklərini inkar edib haqlarına təcavüz edir.

Bəli, hər bir kəs kainata öz aynası ilə baxar. Cənabı-Haqq insanı kainat üçün bir miqyas, bir mizan (tərəzi) surətində yaratmışdır. Hər insana bu aləmdən xüsusi bir aləm vermişdir; o aləmin rəngini o insanın qəlbindəki etiqada görə göstərir. Məsələn, son dərəcə ümitsiz və matəm içində ağlayan insan bütün aləmi ağlar və ümitsiz şəkildə görür. Son dərəcə sevincli və nəşəli, müjdəli və mükəmməl nəşəsindən gülən hər bir adam kainatı nəşəli və gülər gördüyü kimi, varlıqlara baxaraq Allahın qüdrətini düşünən və ciddi bir şəkildə ibadət və təsbih edən adam da varlıqların, həqiqətən, var olan ibadətlərini və təsbihlərini bir dərəcə kəşf edir və görür. Qəflətlə və ya inkarla ibadətini tərkdən adam varlıqları həqiqi mükəmməlliklərinə tamamilə zidd, müxalif və xəta bir surətdə xəyal edir və mənən onların haqlarına təcavüz edir.

Həmçinin o binamaz öz-özünə sahib olmadığı üçün öz Malikinin bir qulu olan öz nəfsinə zülm edir. Onun maliki o qulunun haqqını onun nəfsi-əmmarəsindən (çirkinlikləri əmr edən nəfsindən) almaq üçün onu dəhşətli şəkildə təhdid edir. Həmçinin xilqətin və yaradılışın nəticəsi və qayəsi olan ibadətini tərkdən etdiyinə görə ilahi hikmətə və Rəbbani məşiyətə qarşı bir təcavüz hökmünə keçər. Ona görə də cəzalandırılır.

Nəticə: İbadətini tərkdən şəxs Cənabı-Haqqın qulu və mülkü olan öz nəfsinə zülm edir. Bu iş həm də kainatın mükəmməl hüququna qarşı bir təcavüz və zülmüdür. Bəli, küfr (kafirlik və inkar) varlıqlara qarşı bir həqarət (təhqir) olduğu kimi, ibadətini tərkdən olunması da kainatın kamilliklərini inkar etmək deməkdir. Həmçinin ilahi hikmətə qarşı bir təcavüz olduğuna görə dəhşətli və şiddətli təhdidə layiqdir.

Bax, bu ləyaqəti və qeyd edilən həqiqəti ifadə etmək üçün ifadələri açıq möcüzə olan Quran möcüzəvi bir şəkildə o şiddətli ifadə tərzini seçərək, tam bir bələğət olan vəziyyətin tələbinə uyğun hərəkət edir.

İkinci sual: Təbiətdən (materiyadan) vaz keçən və iman gətirən insan deyir ki: “Hər bir varlığın hər cəhətdən, hər bir işində, hər bir əməlində ilahi iradəyə və rəbbani qüdrətə tabe olması çox böyük bir həqiqətdir. Böyüklüyü səbəbi ilə dar zehinlərimiz bunu qəbul edə bilmir. Halbuki gözümüzü gördüyümüz bu sonsuz dərəcədə bolluq, həmçinin əşyanın yaradılması və var edilməsindəki hədsiz asanlıq, həm keçmiş sübutlarımız ilə həqiqəti meydana çıxan, əşyanın var edilməsində vəhdət yolundakı son dərəcə asanlıq, həm Quranın nəssi (mətni) ilə təyin edilən **“Sizi yaratmaq və diriltmək ancaq bir nəfəri (nəfsi-vahidə) yaratmaq və diriltmək kimidir...”**²⁹, **“... Qiyamətin qopması (əmr) bir göz qırpımında, yaxud daha tez olar. ...”**³⁰ kimi ayələrin açıq şəkildə göstərdikləri sonsuz dərəcədə asanlıq o böyük həqiqətin ən məqbul və ən əqli bir məsələ olduğunu göstərir. Bu asanlıqın incəliyi və hikməti nədir?”

Cavab: İyirminci məktubun Onuncu Kəlməsi olan **“O, hər şeyə qadirdir!”** ifadəsində o incəlik çox aydın, qəti və qanəedici bir tərzdə bəyan edilmişdir. Ələlxüsus, o məktubun əlavəsində daha artıq izahla

²⁹ “Loğman”, 28

³⁰ “Nəhl”, 77

sübut edilmişdir ki, bütün varlıqlar Sanei-Vahidə (Vahid və Tək olan Sənətkara) nisbət verildikdə bir tək varlıq hökmündə asanlaşır. Əgər Vahidi-Əhədə nisbət verilməzsə, bir məxluqun var edilməsi bütün varlıqlar qədər çətin olar. Əgər həqiqi Sənətkarına (Saneinə) nisbət verilsə, kainat bir ağac kimi, ağac bir çəyirdək kimi, Cənnət bir bahar kimi və bahar bir çiçək kimi asanlaşır, asanlıq meydana gəlir. Gözlə görünən sonsuz bolluq və ucuzluğun, hər bir növün asan bir şəkildə çoxlu fərdlərinin olmasının, çox asan, sürətli, müntəzəm, sənətli və qiymətli mövcudatın asan şəkildə var olmasının incəliklərinə vəsilə olan və incəliklərini göstərən yüzlərlə dəlillərdən başqa risalələrdə geniş olaraq açıqlanan bir-ikisinə qısa şəkildə olsa da, nəzər salacağıq.

Məsələn, yüz əsgərin bir zabitin idarəsinə verilməsi bir əsgərin yüz zabitin idarəsinə verilməsindən daha asan olduğu kimi, bir ordunun hərbi təchizatı bir mərkəz, bir qanun, bir fabrik və bir padşahın əmrinə verildikdə, adətən, say etibarilə bir əsgərin təchizatı qədər asanlaşdığı kimi, bir əsgərin hərbi təchizatının müxtəlif mərkəzlərə, müxtəlif fabriklərə, müxtəlif komandirlərə həvalə olunması da, adətən, say etibarilə bir ordunun təchizatını təmin etmək qədər çətin olur, çünki bir tək əsgərin təchizatı üçün bütün orduya lazım olan fabriklərin olması lazımdır.

Həmçinin bir ağacın həyatı üçün lazım olan maddələr vəhdətin (tövhidin) incə yönləri baxımından bir kökdən, bir mərkəzdən və bir qanunla verildiyinə görə, minlərlə meyvə verən o ağacın bir meyvə qədər asan olduğu göz önündə meydana gəlir. Əgər təklikdən çoxluğa (vəhdətdən kəsəmə) gedilsə, hər bir meyvənin olması üçün lazımlı olan maddə başqa yerdən verilsə, hər bir meyvənin yaranması bir ağac qədər çətin olar. Hətta ağacın nümunəsi və mündəricatı olan bir tək çəyirdəyin yaradılması belə o ağac qədər çətin olar, çünki bir ağacın həyatı üçün lazımlı olan bütün həyatı maddələr bir tək çəyirdək üçün də lazımlıdır.

Bu misallar kimi yüzlərlə misallar göstərmək olar. Hamısı bunu göstərir ki, vəhdətdə (bir olana nisbət verildikdə) son dərəcə asanlıqla vücuda gələn minlərlə mövcud, şirk və kəsəmədəki (çoxluqda) bir tək mövcuddan daha çox asan olur.

Digər risalələrdə bu həqiqət iki vur iki dördə bərabərdir dərəcədə sübut edildiyinə görə, o risalələrə həvalə edib burada sadəcə bu asanlıqın elm, ilahi qədər və rəbbani qüdrət baxımından son dərəcə əhəmiyyətli olan bir incə cəhətini açıqlayacağıq. Belə ki:

Sən bir varlıqsan. Əgər öz varlığını Qədri-Əzəliyə nisbət versən, kibrit çəkərcəsinə, heçdən, yoxdan, bir əmrlə, sonsuz qüdrəti ilə səni bir anda yaradar. Əgər sən öz varlığını Ona nisbət verməsən, əksinə maddi səbəblərə və təbiətə isnad etsən, sən kainatın müntəzəm bir xülasəsi, meyvəsi və kiçik bir mündəricatı və siyahısı olduğuna görə səni yaratmaq üçün kainatı və ünsürləri incə bir ələk ilə ələyib vücutundakı maddələri həssas ölçülərlə aləmin dörd bir tərəfindən yığmaq və toplamaq lazımdır, çünki maddi səbəblər sadəcə bir araya gətirib toplayır. Özlərində olmayanı heçdən, yoxdan ortaya qoya bilmədikləri bütün ağıl tərəfdarlarının yanında təsdiq olunmuşdur. Elə isə kiçik bir canlının cismini aləmin hər tərəfindən toplamağa məcbur olurlar. Bax, vəhdətdə və tövhiddə nə qədər asanlıq, şirkdə və zəlalətdə isə nə qədər çətinliklər olduğunu anla.

İkincisi: Elm baxımdan hədsiz bir asanlıq vardır. Belə ki, qədər elmin bir növüdür ki, hər şeyin mənəvi və məxsus qəlibi hökmündə bir miqdar (ölçü) təyin edər³¹. Və o təyin edilən miqdar o şeyin vücutu (varlığı) üçün bir plan, bir model hökmünə keçər. Qüdrət yaratdığı zaman son dərəcə asanlıqla, o plan və model üzərində var edər. Əgər o şey hər şeyi əhatə edən, sonsuz və əzəli bir elm sahibi olan Qədri-zülcəlalə nisbət verilməzsə, daha əvvəl deyildiyi kimi, minlərlə çətinlik deyil, bəlkə, yüz qeyri-mümkünlük ortaya çıxar, çünki o qədər təyin etdiyi plan və elmdəki təqdir (təyin etmə) olmazsa, minlərlə görünən maddi qəliblərin, kiçik bir heyvanın cəsədində istifadə edilməsi lazım olar.

³¹ Məsələn, bir nar ağacını nəzərdən keçirək: Rəbbimiz o ağacın çəyirdəyini, harada yetişəcəyini, kimin əli ilə torpağa basdırılacağını, nə qədər budaq və yarpaq çıxaracağını, budaq və yarpaqlarının formalarını, o çəyirdəyin nə qədər meyvə verəcəyini, ömrü boyunca o ağacdakı narların nə qədər çəyirdəyi olacağını, o meyvələri kimlərin yeyəcəyini, o çəyirdəklərin insandakı hansı hüceyrələrə necə bir fayda verəcəyini əzəli elmində proqramlaşdırmışdır. Bunu da Lövhi-Məhfuzda, yəni nəzdində olan mahiyyətini bilmədiyimiz qorunmuş lövhədə yazmışdır. Bütün bu plan və proqram zamanı gəldikcə saniyə belə keçmədən işə düşər. Bunu bütün nar çəyirdəklərinə, bütün meyvələrə, bütün ağaclara, göyərtilərə, bütün quş, balıq və digər heyvan yumurtalarına, milçəklərə, böcəklərə, arılara, qarışqalara, bütün heyvan cinslərinə, bütün ulduzlara, bütün insanlara, bütün mələklərə, bütün bitkilərə, bütün qar və yağış damcılarında da şamil edə bilərik.

Eyni zamanda bu proqramı qiyamətdən sonrakı zamana, insanların yenidən dirilməsinə, hesaba çəkilməyə, mizanda əməllərin çəkilməsinə, siratdan keçməyə, Cənnətə və Cəhənnəmə getməyə, Cənnətdəki bütün meyvələrə, Cəhənnəmdəki bütün əzablara aid edə bilərik.

Bax, hər şeyin yaradılmasını Allaha nisbət verməkdə sonsuz asanlıq, zəlalətdə və şirkdə sonsuz çətinliyin bir incəliyini başa düş, **“Qiyamətin qopması (əmr) bir göz qırpmında, yaxud daha tez olar. ...”**³² – ayəsinin nə qədər həqiqətli, doğru və yüksək bir həqiqəti ifadə etdiyini bil.

Üçüncü sual: Əvvəllər düşmən, indi isə dost olan və hidayətə qovuşan şəxs deyir ki: **“Bu zamanda çox irəli gedən filosoflar belə deyirlər: “Yoxdan heç bir şey var olmur, heç bir şey də yox olmur, yalnız ortada bir tərkib (bir neçə şeyi quraşdırıb birləşdirməklə mürəkkəb bir şey əmələ gətirmə) və təhlil (bir şeyi tərkib hissələrinə ayırma) vardır ki, kainat fabrikinə işlədir”.**

Cavab: Quran nuru ilə varlıqlara baxmayan filosofların ən yüksək səviyyədə olanları təbiət və səbəblər vasitəsi ilə bu varlıqların meydana gəlməsini və var olmasını – daha əvvəl isbat etdiyimiz kimi – qeyri-mümkünlük dərəcəsində çətin gördüklərinə görə iki hissəyə ayrılmışlar.

Onlardan bir hissəsi səfsətəçi olub insanın ən önəmli xüsusiyyəti olan ağıldan istifadə edərək və axmaq heyvanlardan daha aşağı düşüncə ilə yanaşaraq kainatın varlığını inkar etməyi, hətta öz varlıqlarını da inkar etməyi, zəlalət məsləhətindəki səbəblərin və təbiətin var etmə qüdrəti olmasından daha asan gördüklərinə görə həm özlərini, həm də kainatı inkar edib mütləq bir cəhalətə düşmüşlər.

İkinci qrup isə baxmışdır ki, zəlalətdə səbəblər və təbiətin varedici olmalarını qəbul etmə vəziyyətində bir milçək və bir çayirdəyin var edilməsinin sonsuz çətinlikləri vardır. Və ağılın vəziyyəti xaricində bir iqtidar tələb edir. Buna görə də məcburi olaraq var etməni inkar edirlər. “Yoxdan var olmaz”, – deyirlər və yox olmağı da qeyri-mümkün görürlər. “Var yox olmaz”, – deyər hökm edirlər. Var və yox olan şeyləri yalnız atomların (zərrələrin) hərəkətləri ilə, təsadüf küləkləri ilə tərkib, təhlil, dağılma və toplanma surətində etibari bir vəziyyət (məsələn, ekvator xətti etibaridir) olaraq xəyal edirlər.

Bax, sən gəl, axmaqlığın və cəhalətin ən aşağı dərəcəsində, özünü ən ağıllı zənn edən adamlara bax! Və zəlalətin insanı nə dərəcədə gülünc, aşağı və çox cahil bir vəziyyətə saldığını gör. Əcəba, hər il dörd yüz min növü birdən yer üzündə var edən, göyləri və yeri altı gündə yaradan, altı həftədə, hər baharda, kainatdan daha sənətli, hikmətli, canlı bir kainatı vücuda gətirən əzəli bir qüdrət, əzəli bir elm dairəsində planları və ölçüləri müəyyənləşən elm dairəsindəki varlıqları, gözə göstərməyən bir maddə ilə yazılan və görünməyən bir yazını göstərmək üçün sürtülən bir maddə kimi, son dərəcə asan olaraq, o xaricdə var olmayan elm dairəsindəki varlıqlara görünən bir varlıq verməyi o əzəli qüdrətdən uzaq görmək və yoxdan yaratmağı inkar etmək, birinci qrup olan səfsətəçilərdən daha çox ağılsızlıq və cahillikdir.

Bu bədbəxtlər mütləq bir acizlik və kiçik bir tərcihdən (cüzi-ixtiyaridən) başqa əllərindən bir şey gəlməyən fironlaşmış nəfsləri heç bir şeyi yox edə bilmədiklərinə, həmçinin heç bir zərrəni və bir maddəni yoxdan var edə bilmədiklərinə, güvəndikləri səbəblərin və təbiətin əlindən də yoxdan var etmək gəlmədiyinə görə, axmaqlıqlarından “Yoxdan var olmaz, var olan da yox olmaz”, – deyib bu batil və xətalı düsturu (prinsipi), Qədiri-Mütləqə də şamil etmək istəyirlər.

Bəli, Qədiri-Zülcəlalın iki şəkildə yaratması vardır; Biri ixtira və ibda yoludur, yəni heçdən, yoxdan yaradır və ona lazım olan şeyi də heçdən yaradıb ona təqdim edir.

Digəri isə inşa, sənət yoludur, yəni kamil hikmətini və çox adlarının təcəllilərini göstərmək kimi çox dəqiq hikmətlər üçün kainatın ünsürlərini bir araya gətirərək bəzi varlıqları inşa edir; hər əmrinə tabe olan atomları (zərrələri) və maddələri, rəzzaqiyyət qanunu ilə onlara doğru göndərir və onlarda işlədir.

Bəli, Qədiri-Mütləqin iki şəkildə; həm ibda, həm də inşa şəkildə yaratması vardır. Və yox etmək və yoxu var etmək ən asan, bəlkə, daimi və ümumi bir qanundur. Bir baharda, üç yüz min müxtəlif canlı növünün şəkillərini, sifətlərini, hətta hüceyrələri ilə yanaşı bütün vəsflərini və hallarını yoxdan var edən bir qüdrətə qarşı “Yoxu var edə bilməz”, – deyən adam yox olmalıdır!

Təbiəti (materializmi) tərkdən və həqiqətə tabe olan şəxs deyir ki, Cənabı-Haqq atomların sayı qədər şükr, həmd-səna edirəm ki, mükəmməl iman qazandım, şübhə və zəlalətlərdən xilas oldum və heç bir şübhəm də qalmadı. İslam dininə və kamil imana qovuşdurduğunu üçün bütün həmdlər Allaha məxsusdur!

“Sən hər cür eyib və naqislikdən uzaqsan! Sənin bizə öyrətdiklərdən başqa biz heç bir şey bilmirik. Həqiqətən, Sən Əlimsən (hər şeyi bilənsən)!”³³

**MÜTƏRCİM: XƏYYAM QURBANZADƏ
REDAKTOR: ƏFRUZƏ HƏSƏNOVA**

³² “Nəhl”, 77

³³ “Bəqərə”, 32